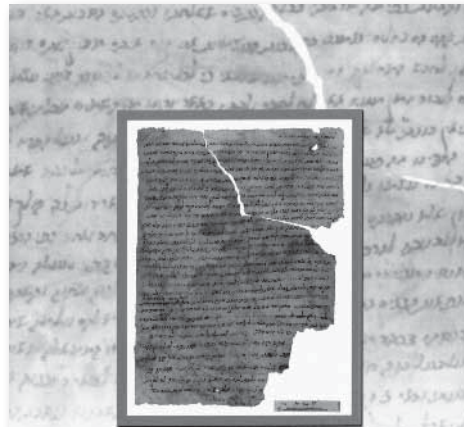

'כל הדרכים מוליכות לארץ הצבי': לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי ימי הביניים

אברהם דוד, על במותי ארץ הצבי: מקורות ומחקרים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי ימי הביניים, ירושלים: ראובן מס, תשע"ג, 322 + 74 עמ'

עשרות מאמרים ומספר מונוגרפיות פרסם אברהם דוד במשך ארבעים שנות עבודתו כחוקר וכחוקר ראשי של כתבי-יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים. אין ערוך לתרומתו לחקר ולפענוח

אברהם דוד

על במותי ארץ הצבי

מקורות ומחקרים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל
בשלהי ימי הביניים
הוצאת ראובן מס, ירושלים

של כתבי-יד עבריים, במיוחד בפרסום ראשוני של תעודות מן הגניזה הקהירית המאוחרת, אשר 'הזינו' חוקרים רבים, ואותי בתוכם. עזרתו, בנפש חפצה, לכל חוקר העוסק במאות החמש-עשרה-השבע-עשרה ראויה לציון מיוחד. מחקריו של דוד מתמקדים בתקופה מרתקת בתולדות עם ישראל, תקופה של הגירה ושינויים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים, שנבעו מגירוש ספרד ומהשלכותיו וכן משינויים פוליטיים באגן הים התיכון. המחקרים מקיפים את חיי החברה, הכלכלה והמסחר של היהודים בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, בעיקר בארץ-ישראל, מצרים ואיטליה, אך גם בבוהמיה, צרפת וצפון אפריקה. תעודות הגניזה שפרסם עשירות במידע על חיי הפרט וחי הכלל, על אישים ועניינים אישיים ועל קשרי מסחר וקשרים בין קהילות. בקובץ 'על במותי ארץ הצבי' כונסו כעשרים וחמישה ממאמריו העוסקים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, בחינת מועט המייצג את המרובה, וכולם פורסמו בעבר בכמות שונות.

שמונת המאמרים בחטיבה הראשונה בספר מוקדשים לירושלים. הראשון, אשר גרסה מוקדמת שלו פורסמה כבר בשנת תשל"ט, עוסק בפרשת ה'זקנים' בירושלים, והוא היחיד שזכה להערות עדכון והפניה לפרסומים של חוקרים אחרים שדנו בנושא. ביסודו של דבר, סבור דוד, 'משנה לא זזה ממקומה'. אך גם לאחר בחינה מחודשת עדיין נותרו שאלות בלתי פתורות.

ה'זקנים', 'שיוח' אליהוד, היו נושאי משרה ציבורית שנוקקה לאישור הקאדי, ובתוקף תפקידם היו אחראים לגביית המסים הפנים-קהילתיים והחיצוניים ולניהול הקדשות ועיזבונות. בשנות השמונים של המאה החמש-עשרה מילאו תפקיד זה מוסתערבים, תושבי הארץ הוותיקים ודוברי ערבית. עולים שבאו לירושלים באותה תקופה האשימו אותם במעשי שחיתות, כדברי ר' עובדיה

שכתבו עולים חדשים, שמנהגי הארץ היו זרים להם, ואין בידינו איגרות של מוסתערבים, שכן להם לא היו קרובים בחוץ לארץ.

דוד ואחרים סבורים כי תקנה ירושלמית משנת רע"ד (1514) שקבעה כי כל תרומה של חפצי קודש לבית הכנסת תהיה חלוטה וסופית – 'שיד כל ישראל שוה בהם ולא יהיה לבעלים המקדישים הכלי ההוא שום אחיזה וחזקה בו יותר ממה שיהיה לכל אחד ואחד מבני ישראל' – התקבלה כתגובה על מעשיהם של ה'זקנים', ונועדה למנוע הישנות מקרים של מכירת כלי קודש מבית הכנסת.³ איני מוצאת שום קשר בין תקנה זו למעשי ה'זקנים'. אני סבורה שהיא נועדה למנוע מקרים שבהם המקדיש מתחרט ותובע את חפצי הקודש בחזרה (כפי שאירע במקרה המתואר אצל ר' יום טוב צהלון).⁴ גם לפסיקת ר' דוד ן' זמרא (הרדב"ז) בעניין חזקה על מקום מכובד בבית הכנסת אין קשר למעשי ה'זקנים'; השאלה שהוצגה לפניו עסקה בבנו של אדם זקן (בגיל) שהלך לעולמו, ושהבן ביקש לרשת את מקומו.⁵ כאמור עוד רבות השאלות הנוגעות לתפקידם ותפקודם של ה'זקנים' בירושלים, ונראה שהנושא טרם מוצה.

במאמר 'מסמכי הגניזה הקהירית' דוד עומד על חשיבותם של מסמכי הגניזה הקהירית המאוחרת לחקר היישוב בארץ-ישראל ועל תרומתם לידיעותינו על חיי הפרט והכלל במאות השש-עשרה-השבע-עשרה. הוא מביא דוגמאות

מברטינורו פלם אנשים מדבריים, שונאים את הבריות, ואין עיניהם ולבם כי אם אל בצעם.¹ אין ספק שבשלהי השלטון הממלוכי נקלעה קהילת ירושלים למצב חברתי וכלכלי עגום ביותר, שהביא להכבדה בעול המסים ולנטישה של תושבים, ואין לתמוה על כך שה'זקנים', שהיו אחראים בגופם ובממונם לפני השלטונות, עשו כל שביכולתם כדי להגביר את הגבייה ולפרוע את חובות הקהילה. הם מכרו חפצי קודש מבית הכנסת ועשו יד אחת עם הקסאם, הממונה על ירושות ועיזבונות, כדי לזכות בחלק מירושות הנפטרים שלא היו להם יורשים. נוהג זה, דרך אגב, נמשך גם במאה השש-עשרה, כאשר כיהנו פרנסי ציבור ספרדים. עולים שזה מקרוב באו כינו את ה'זקנים' המוסתערבים בהכללה 'מוסרים ומלשינים', אך מתעודה שפרסם אלחנן ריינר (ושמזוטט אצל דוד, עמ' 17-18) מסתבר כי יש להבחין בין 'זקנים' שמילאו את תפקידם כהלכה לבין קבוצה מסוימת של 'אנשי רשע' אשר ככל הנראה הטילה חתתה על הציבור. גם דוד מציין שר' עובדיה מברטינורו הפריז בהאשמותיו. צמצום האוכלוסייה היהודית בעיר נבע לא רק מתובענותם של ה'זקנים' אלא גם משנות בצורת ורעב, מחובות מצטברים ומפרשת בית הכנסת על שם הרמב"ן, שזעזעה את הקהילה.² האם לא מתקבל על הדעת שמכירת חפצי קודש והקדשות נעשתה לשם פירעון חובות ולא לניצול אישי? יש לזכור כי כל התלונות על ה'זקנים' מקורן בדברים

1 בירושלים העות'מאנית: המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 70-88.

2 דוד אבן אבי זמרא, שו"ת הרדב"ז, ב, ורשה תרמ"ב, סימן תרמד.

3 יום טוב צהלון, שו"ת מהריט"ץ, ירושלים תשכ"ח, סימן רעו. המדובר באישה ספרדייה 'שנכנסה בה רוח תזוית' ונישאה לאשכנזי, ואז ביקשה להעביר חפצי קודש שתרמה מבית הכנסת הספרדי לזה האשכנזי.

4 שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 3), ב, סימן תרכח.

1 מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 65.

2 בית הכנסת נהרס על ידי קנאים מוסלמים בשנת רל"ה (סוף 1474), והקהילה נכנסה לחובות כבדים על מנת לקבל רישיונות ולשקמו. ראו על כך בקצרה בספרו של דוד, עמ' 266, והפניות שם. על המשך הפרשה ראו: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, בהשתתפות ע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי

איגרות בענייני ארץ-ישראל' – דוד מפרסם איגרות בענייני שליחות ארץ-ישראל שנמצאו באגרון איטלקי. אחת מהן, משנת של"ה (1575), שלחו נכבדי קהילת מנטובה, והיא מעין קול קורא לקהילות אחרות במטרה לעודדן לתרום ביד רחבה למען יהודי ירושלים הנתונים במצוקה קשה, כפי שהתברר מכתב שליחות ומעדות של שליחי ארץ-ישראל. את התרומות, כך נכתב, ירכז הממונה רפאל מנחם פורט, וכך ייחסך עמל מן השלוחים. איגרת נוספת, אף היא משנות השבעים של המאה השש-עשרה, נשלחה מאיטליה לצפת, והכותבים הבהירו בה כי אין בכונתם למסור את כספי התרומות לידי השד"ר שהגיע אליהם, ר' מנחם ממילי, אלא הם יעבירו את התרומות במרוכז דרך ונציה על מנת לחסוך בהוצאות שכרו של השליח.

במאמר 'קוים לרמותה של הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט"ז' דוד עומד על המעמד העצמאי של העדה האשכנזית והכמיהה, למרות תהליך ההסתפרדות שעבר על קהילת ירושלים במהלך המאה השש-עשרה.

דוד מפרסם גם איגרת ארוכה של ר' ישעיה הלוי הורוביץ, השל"ה (על שם ספרו 'שני לוחות הברית'), שנכתבה ככל הנראה בסוף שנת שפ"ב (1622), והכוללת ידיעות מאלפות בכמה עניינים: החרם שהוטל על הפצת משנתו של האר"י, קדושת ירושלים ומצבה המעודד בעת ההיא (טרם פרשת המושל מוחמד אבן פרוח⁷) לעומת מצבה של צפת השוקעת, ועצות לעולים המתעתדים לבוא ולהתיישב בארץ-ישראל. המאמר על איגרת השל"ה, אשר עם עלייתו בראשית שנות העשרים של המאה השבע-עשרה סירב להתיישב בצפת והעדיף את ירושלים על פניה, מקשר בין

מכמה עשרות איגרות ושטרות שהוחלפו בין מצרים לארץ-ישראל, ושתוכם מוסיף נדבכים חשובים לידיעות על הקשרים המסחריים, הרוחניים והמשפחתיים שהתקיימו במיוחד לאחר הכיבוש העות'מאני ופתיחת שערי הארץ לפני עולים חדשים. שלוש איגרות שפורסמו במאמר זה לראשונה קטועות לעתים וקשות לקריאה, אך דוד הצליח להפיק מהן את המרב. בין השאר מצא במסמכים ידיעות על פעילותם המסחרית של חכמים כמו הרדב"ז, ר' יעקב בירב, ר' יוסף קארו ור' יצחק לוריא (האר"י) ועל פעילות פילנתרופית של אישים במצרים למען ארץ-ישראל ובפרט למען ירושלים. למעלה מתריסר מסמכי גניזה הם פניות אל גבירים במצרים בבקשת תמיכה כלכלית.

שני מאמרים, 'איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני' ו'איגרת ר' ישראל אשכנזי', משלימים זה את זה. שתי האיגרות נשלחו אל אדם אחד: ר' אברהם מפירושא, נדבן איטלקי שהידיעות עליו מועטות. את הראשונה, משנת ר"ף (1520), כתב – כפי שזיהה דוד – המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, ויש לה זיקה ישירה לאיגרת מפורסמת אחרת, איגרת בני השיבות מירושלים משנת רפ"א.⁶ את האיגרת השנייה שלח ר' ישראל מפירושא, ראש ישיבה אשכנזית בירושלים בשנים ר"ף-רפ"ג. האיגרות עונות על שאלות 'מענין הארץ מנהגיה ואורח[ח]ותיה חוקיה ומשפטיה', והן מקור היסטורי שאין שני לו למידע על חיי היום-יום בירושלים, על אנשי הציבור והרוח בקהילה, על היחסים עם המוסלמים ועל סימני הגאולה הצפויה.

במאמר שכותרתו 'שתי איגרות ארץ-ישראליות' – ושמן הראוי היה לקרוא לו 'שתי

7 חרבות ירושלים: מגיד מקצת הצרות אשר עברו על ירושלים עיר הקודש בימי שלטון מחמד אבן פרוח, מהדורת מ' רוזן, תל-אביב תשמ"א.

6 א' יערי, אגרות ארץ ישראל: שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בבל ועד שיבת ציון שבימינו, רמת-גן 1971, עמ' 162-166.

נוספות בצפון איטליה בקהל פרובנס שבצפת. האיגרות עוסקות ברבע האחרון של המאה השש-עשרה, שבו הידרדר המצב הכלכלי והביטחוני בצפת, והן משקפות את המאמצים הרבים שנעשו על מנת למסד את העזרה המתבקשת. שתיים מהאיגרות כתב ר' יוסף קארו סמוך לפטירתו (בניסן של"ה): האחת מתארת את ישיבת 'ק"ק פרווינצאליש' שהקים ואת תלמידיה, 'רובם יתומים' בלי משען ומשענה, וצריכים חזק כדי שיוכלו לשקוד על דלת'ין התורה יום יום', והאחרת, שנכתבה אל ר' משה פרוכינצאלו ממנטובה, מעלה נוסף על בקשת תמיכה בשיבות גם עניין פרטי הנוגע להדפסת 'כסף משנה', חיבורו של מרן על 'משנה תורה' לרמב"ם.

עוד בחטיבה זו תעודה מבית דינו של ר' משה קורדובירו בצפת, המצטרפת למקורות המועטים על אודות פעילותו ההלכתית של המקובל המפורסם, ומאמר המסכם את פעילותו ההלכתית והמסחרית של האר"י, ובו שפע הפניות למקורות שבכתב-יד ובדפוס ואף כמה תהיות על זיהויו של ר' יצחק אשכנזי, ללא התוספת 'לוריא', עם האר"י.

החטיבה השלישית בקובץ עוסקת בעליות ובעליות לרגל לארץ-ישראל. יש בה איגרת מאת המשורר ר' שלמה דאפירה בעניין העלייה מספרד וכתבי המלצה ליהודים שביקשו לעלות לארץ-ישראל מספרד בשנות השישים של המאה החמש-עשרה, עוד לפני הגירוש, ושהיו זקוקים לכסף כדי לממן את הפלגתם.

במקורות חדשים על הפלגת היהודים מוונציה למזרח ולארץ-ישראל מפורסמות איגרת מסוף המאה החמש-עשרה ואיגרת מאמצע המאה השש-עשרה ובהן הדרכה לנוסעים שביקשו להגיע לארץ. באיגרת נוספת, משנת השב"ע (1611 או 1616), תיאר אדם שהפליג עם אשתו מוונציה לארץ הקודש את תלאות הנסיעה

המאמרים על ירושלים לחטיבה המוקדשת לצפת ולטבריה.

סקירה כללית קצרה על כיווני ההגירה של אנוסי פורטוגל וספרד ועל השתקעות אנוסים בארץ-ישראל עוד קודם לגירוש ספרד ובשנים הסמוכות לגירוש, מקדימה את המאמר העוסק בצפת כמרכז לשיבת אנוסים במאה השש-עשרה. דוד עומד על הציפיות המשיחיות שליוו את עלייתם של גולים רבים, בעיקר משנות השלושים של המאה השש-עשרה, בעקבות כינונה של אינקוויזיציה ממלכתית בפורטוגל. בין החבורות בצפת הייתה 'חברת בעלי תשובה', שכלל הנראה הייתה מורכבת מאנוסים שביקשו לכפר על חטאם באמצעות סיגופים ותפילות מיוחדות. חכמי צפת ומקובליה גילו בדרך כלל הבנה למצבם של האנוסים, אף שאלה בחרו להמיר את דתם ולא מסרו נפשם על קידוש השם.

מצוקתם של אנוסים ורצונם לכפר על חטאם באמצעות עונש מלקות, היו ככל הנראה בין הגורמים שהניעו את ר' יעקב בירב להעלות את הרעיון לחדש את הסמיכה של חכמים ולהקים שוב את הסנהדרין. במאמר שכותרתו 'תעודה חדשה בדבר חידוש הסמיכה בצפת בשנת רצ"ח (1538)' פורסמה לראשונה טיוטת מסמך מעניין ביותר, שכותבו האנונימי הביע בו תמיכה בלתי מסויגת בחידוש הסמיכה. התעודה, המונה את 'תועלות הסמיכה', אינה מנוסחת כאיגרת, ושמו של ר' יעקב בירב אינו נזכר בה, ודוד מעלה את האפשרות שהטקסט הוא ראשי פרקים שהכין בירב עצמו כהכנה לקונטרס הסמיכה.⁸

במאמר 'עזרתה של קהילת קוני לשיבת פרווינצאליש בצפת' דוד מנתח שבע איגרות – חמש מהן פרסם במאמר זה לראשונה – בדבר תמיכתן של קהילת קוני (Cuneo) וקהילות

8 נספח לתשובות הרלב"ח, ונציה שכ"ה.

אלה חידוש או תוספת על המאמרים שבחטיבות הקודמות, ומוטב היה לו הוקדש המקום למאמרים בנושא שונה, למשל ליישוב בעזה. לסיכום, תרומתו של אברהם דוד לחקר התקופה עצומה, ועיסוקו הבלתי נלאה במסמכי הגניזה הניב פרות מרתקים, המשמשים את כל העוסקים בחקר ארץ-ישראל וסביבתה בשלהי ימי הביניים. פרסומיו עשירים בגילויים, במידע ובהערות שוליים מועילות. בקיאותו בתעודות מן הגניזה, ההפניות למאמרים ולתעודות שבכתבי-יד ובדפוסים, זיהוי אישים וחשיפת פרטים על חייהם של חכמים מפורסמים ושל אישים ידועים פחות – כל אלה מעידים על ידע והתמצאות מופלגים במקורות. ריכוז המאמרים במעטפת אחת יועיל ללא ספק לתלמידים ויקל על חוקרים, לא מעט גם בזכות המפתחות המצוינים שצורפו לספר (למעלה מ-400 שמות אישים!). עם זאת יש תחושה של בהילות בעריכת הקובץ, אין מוקדם ומאוחר בסידור המאמרים, ובמיוחד יש להצטער על שלא נמצא לנכון לעדכן מאמרים מוקדמים.

והקיום: 'למן היום שנכנסתי בספינה עד יום צאתי ממנה [בטריפולי שבסוריה] עברו שבעים ושנים [כך!] יום, ורובם בצער, והוצאתי כפלים ממה שהייתי סבור, ועתה נפשנו יבשה אין כל, בלתי אל ה' עינינו שירחם עלינו וי[ת]ן בלב הק"ק [הקהל הקדוש] הזה לעשות עמי אות לטובה לתת לי צידה לדרך, כדי שאוכל ללכת לצפת תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו], והוכרתי למכור מקנת כל תשמישי כי ספו תמו המעות שהיו לי'. עוד בחטיבה זו איגרת 'יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה [עליהם השלום] הנקברים בארץ הקדושה', משנת רמ"ט (1489), הדומה לרשימת 'יחוס אבות' המוכרת משנת רצ"ז (1537) ולרשימות קברי קדושים הקודמות לה, אך יש בה גם ידיעות ומסורות שאינן נזכרות בעותקים אחרים. גם ארבעת המאמרים באנגלית המסיימים את הקובץ עוסקים בעליות לארץ-ישראל: מסעו של ר' משה באסולה (1521-1523), עליות מפרובנס במאה השש-עשרה, גולי ספרד בארץ-ישראל ונתיבי מסע של עולים ועולים לרגל. אין במאמרים